

Het democratisch mandaat van Nederlandse politieke partijen: crisis of continuïteit?

Tom Louwerse¹

ABSTRACT: THE DEMOCRATIC MANDATE OF DUTCH POLITICAL PARTIES: CRISIS OR CONTINUITY?

This article studies the extent to which Dutch political parties fulfil their electoral mandates. The central question is how collective mandate fulfilment has developed over the last sixty years. Increasing electoral volatility, changes in party organizations and the rise of populist parties could have resulted in a decrease of party mandate fulfilment. Contrary to previous studies, this article studies the mandate in terms of congruence between the electoral and parliamentary party competition. This allows for the study of opposition parties' mandate fulfilment. Election manifestos and parliamentary debates are studied for six elections and the subsequent parliaments (between 1950-2006). The structure of the party competition is rather congruent before and after elections for all of the cases, except 1972-1977. There is no evidence for a decline of the degree to which parties collectively fulfil their electoral mandates.

KEYWORDS: party mandate, political representation, political parties, Dutch national elections, parliamentary behaviour

1. Inleiding

De rol van politieke partijen in de Nederlandse representatieve democratie is in de twintigste eeuw steeds belangrijker geworden. In het ideaalbeeld van sommigen worden partijen gezien als vehikels van de kiezerswil, die de wensen en belangen van burgers vertalen in politieke besluitvorming. Anderen geven de partijen meer ruimte om zelf hun koers te bepalen; daarbij zijn deze echter afhankelijk van de kiezersgunst (Ranney, 1954; Pitkin, 1967). In de praktijk van de Nederlandse democratie geven kiezers geen directe opdrachten aan hun vertegenwoordigers, maar kiezen ze eens in de paar jaar tussen enkele alternatieven. Daarbij spelen

verkiezingsprogramma's een belangrijke rol, direct maar vooral ook indirect, bijvoorbeeld via televisiedebatten, programmavergelijkingen en kieshulpen. Dit getuigt ervan dat het partijmandaatmodel een belangrijke rol heeft in het electorale proces: als kiezers stemmen op een partij waarvan ze het programma steunen en partijen vervolgens hun verkiezingsprogramma omzetten in beleid, ontstaat er overeenstemming tussen de wensen van kiezers en het uiteindelijke beleid (Thomassen, 1994). De vraag is hoe de praktijk zich verhoudt tot dit ideaalbeeld. Dit artikel richt zich op een cruciaal aspect uit het partijmandaatmodel, namelijk de vraag of partijen zich aan hun verkiezingsmandaat houden.

De centrale positie van politieke partijen is aan groeiende kritiek onderhevig. De substantieve representatieve rol van partijen komt volgens sommigen onder druk te staan (Katz & Mair, 1995). Partijen zouden er steeds minder goed in slagen om de wensen van de bevolking te vertegenwoordigen, onder meer omdat bepaalde alternatieven, zoals een links-conservatieve partij, ontbreken (Van der Brug *et al.*, 2011; Lefkofridi *et al.*, 2011). In het publieke debat staat ook het optreden van partijen zelf in een kwaad daglicht: partijen richten zich, zo luidt de klacht, minder op het binnenhalen van beleidspunten en meer op het winnen van zetels en meedoen in de regeringscoalitie. Daardoor zouden alle partijen op elkaar lijken en zou de verkiezingsuitslag voor het uiteindelijke beleid weinig uitmaken (Van der Kolk & Aarts, 2011). Hebben de genoemde ontwikkelingen geleid tot een verzwakking van het partijmandaat? De centrale vraag is dan ook *hoe de collectieve vervulling van het partijmandaat in Nederland zich in de afgelopen zestig jaar heeft ontwikkeld*.

Dit artikel verschilt op een aantal manieren van het bestaande onderzoek naar vervulling van het partijmandaat in Nederland. Allereerst wordt een vergelijking gemaakt tussen het verkiezingsprogramma en het parlementair gedrag van partijen, en niet zoals in eerder onderzoek tussen programma en regeringsbesluiten (Thomson, 2001). Op deze manier kan mede worden bestudeerd in hoeverre oppositiepartijen zich aan hun verkiezingsmandaat houden. Ten tweede wordt het mandaat niet geconceptualiseerd in termen van een lijst beloftes, maar wordt bekeken of de politieke stellingname van partijen op politieke conflictdimensies voor en na verkiezingen gelijk blijft. Hierdoor wordt, zo zal worden beargumenteerd, een meer omvattend beeld van de vervulling van het verkiezingsmandaat geboden. Naast een inhoudelijke bijdrage biedt dit artikel een nieuwe manier om de verschillen tussen partijposities voor en na verkiezingen te onderzoeken met behulp van het zogeheten *Wordfish*-algoritme. Dit algoritme is succesvol toegepast op de analyse van partijprogramma's en parlementaire debatten, maar deze twee soorten documenten zijn niet eerder met behulp van *Wordfish* vergeleken (Slapin & Proksch, 2008; Proksch & Slapin, 2009). De voor- en nadelen van deze aanpak worden hier bekeken.

Het artikel begint met een beschouwing van het partijmandaatmodel: wat is het 'partijmandaat' en wanneer wordt dit 'vervuld'? Daarna worden verwachtingen

over de toe- of afname van de vervulling van het partijmandaat uiteengezet. Vervolgens wordt de gebruikte methode toegelicht, waarbij wordt stilgestaan bij het toepassen van geautomatiseerde inhoudsanalyse. Ten slotte worden de resultaten van de analyse van partijposities in zes Nederlandse verkiezingen en de daaropvolgende parlementaire periodes sinds 1950 besproken.

2. Partijmandaatmodel

In de klassieke versie van het partijmandaatmodel strijden twee partijen om de kiezersgunst (Ranney, 1954). Als kiezers stemmen op de partij waarvan ze de standpunten delen, krijgt de winnende partij een mandaat van een kiezersmeerderheid om haar programma uit te voeren. Dit programma werd immers door een meerderheid van kiezers verkozen boven het alternatief. Als de partij haar programma daadwerkelijk weet om te zetten in beleid, biedt dit model een mechanisme voor kiezersinvloed op het regeringsbeleid.

Het probleem met deze versie van het partijmandaatmodel is dat er feitelijk altijd meer dan twee partijen meedoen met verkiezingen. En zelfs in landen met een klein aantal partijen krijgt de verkiezingswinnaar niet vaak een meerderheid van stemmen, waardoor men niet kan spreken van een kiezersmandaat *om te regeren*. Voorstanders van het *mediane mandaatmodel* beargumenteren dat dit probleem ondervangen kan worden als beleidsopvattingen van alle kiezers en partijen kunnen worden gepositioneerd op één dimensie, bijvoorbeeld links-rechts (Black, 1958; McDonald & Budge, 2005). Aan de mediane positie wordt in dit model een bijzondere waarde toegekend, omdat de mediane stem bij meerderheidsbesluitvorming de doorslaggevende is. De partij waarop de mediane kiezer stemt zal, onder voorwaarden, in het parlement de doorslaggevende middenpositie innemen, waardoor de regering met die positie in het bijzonder rekening zal moeten houden. In de praktijk blijkt de werking van het mediane mandaat problematisch, omdat er in veel landen, waaronder Nederland, meerdere conflictdimensies bestaan waarbij verschillende partijen de mediane positie innemen (Thomassen, 1994). Daarnaast zorgen het kiesstelsel en de coalitievorming voor een verminderde werking van het mechanisme. Het idee van het mandaat *om te regeren* is al met al hoogst problematisch.

Het partijmandaatmodel kan ook op een andere manier worden ingevuld, waarbij het mandaat *om te representeren* in het parlement centraal staat. Hierbij wordt niet zozeer gekeken naar de vraag of er een overeenstemming is tussen de 'wil van de kiezer' en het gevoerde beleid, maar naar de vraag of partijen hun representatieve rol op een goede manier vervullen: streven zij in het parlement na wat zij voor de verkiezingen voorstonden? Het is voor kiezers van belang om te weten of het

verkiezingsprogramma een goede indicator is voor het gedrag van partijen na de verkiezingen om het probleem van adverse selectie te ondervangen (Müller, 2000).

Een bijkomend voordeel van het conceptualiseren van het mandaat in termen van parlementaire representatie is dat dit de mogelijkheid biedt om het verkiezingsmandaat van oppositiepartijen te bestuderen. De meeste bestaande studies kijken naar de mate waarin partijprogramma's invloed hebben op het regeringsbeleid. Dat is voor regeringspartijen wellicht een goede maatstaf, maar van oppositiepartijen kan men moeilijk verwachten dat zij erin slagen om het hele programma om te zetten in regeringsbeleid. Toch hebben ook oppositiepartijen een *representatief* mandaat: de kiezer mag verwachten dat een oppositiepartij de regering bestrijdt volgens de uitgangspunten die voor de verkiezingen werden gesteld. Dat geldt des te meer in een consensusdemocratie als de Nederlandse, waarin het niet de rol van de oppositie is om uitsluitend tegen te zijn, maar waarin elke partij vanuit haar eigen ideologische achtergrond invloed kan uitoefenen op het beleid, bijvoorbeeld via het werk in parlementaire commissies (Döring, 1995). Door een vergelijking te maken tussen de opvattingen van partijen voorafgaande aan de verkiezingen en vervolgens in het parlement, kan de mate waarin oppositiepartijen (en regeringspartijen) zich aan hun (representatieve) verkiezingsmandaat houden in kaart worden gebracht.

Op de vraag wat het 'verkiezingsmandaat' inhoudt, biedt de literatuur drie verschillende antwoorden.

Ten eerste is er de beloftebenadering, die stelt dat het verkiezingsmandaat bestaat uit de verkiezingsbeloftes van een partij, doorgaans vervat in het verkiezingsprogramma (Royed, 1996; Mansergh & Thomson, 2007; Petry & Collette, 2009). Onderzoek in deze traditie identificeert deze beloftes in het verkiezingsprogramma en bekijkt of ze worden vervuld, bijvoorbeeld door middel van een regeringsbesluit. Deze benadering sluit nauw aan bij het idee dat 'partijen zich aan hun verkiezingsbeloftes' moeten houden. De methode kent echter beperkingen (Louwerse, 2011b). De politieke agenda is aan verandering onderhevig: onderwerpen die tijdens de campagne aan bod komen, spelen na de verkiezingen soms een beperkte rol, terwijl nieuwe dossiers hun intrede doen. Denk bijvoorbeeld aan de Irakoorlog, die tijdens de (Nederlandse) formatieperiode in 2003 plots actueel werd. Hoewel de concrete kwestie-Irak in de verkiezingsprogramma's niet werd genoemd, kon men uit de verkiezingsprogramma's in meer algemene zin afleiden wat voor een soort buitenlandbeleid de partijen voorstonden. Door alleen naar beloftes te kijken, blijven veel kwesties buiten het zicht van de onderzoeker. Dat effect wordt nog versterkt door het feit dat verkiezingsprogramma's niet voor elke specifieke situatie concrete beloftes bevatten. Veel wetgeving komt niet voort uit partijprogramma's, maar wordt door de ambtenaren ontwikkeld. De reactie van partijen op dit soort voorstellen is onderdeel van hun representatieve optreden. De beloftebenadering kijkt alleen naar de vraag of verkiezingsbeloftes worden ver-

vuld, niet naar de vraag hoe hetgeen partijen in het parlement doen zich verhoudt tot hun verkiezingsprogramma.

De tweede benadering van het verkiezingsmandaat is de aandachtbenadering, die benadrukt dat partijen voor en na verkiezingen aandacht aan dezelfde thema's moeten besteden. Onderzoek in deze traditie richt zich doorgaans op de vraag of er een verband is tussen de mate waarin partijen over een onderwerp spreken in hun verkiezingsprogramma en de overheidsbestedingen op het betreffende beleidsterrein (Klingemann *et al.*, 1994). Deze benadering komt voort uit het idee dat onderzoek naar de stellingname van partijen zich moet richten op het belang dat partijen aan onderwerpen hechten, omdat partijen vooral met elkaar concurreren door verschillende thema's te benadrukken – niet door conflicterende standpunten in te nemen, zoals vaak wordt verondersteld (Klingemann *et al.*, 2006). Een voordeel van deze aandachtbenadering boven de beloftebenadering is dat eerstgenoemde kan omgaan met de veranderende politieke agenda. Een beperking is dat alleen wordt gekeken naar het belang van thema's voor partijen, maar niet naar welke positie ze innemen. Zo spreken zowel GroenLinks als de SP veel over het belang van sociale zekerheid, maar hun oplossingen lopen uiteen. Daarnaast is het meten van het vervullen van het partijmandaat door te kijken naar de mate waarin er geld wordt besteed aan onderwerpen problematisch, met name voor onderwerpen die niet of althans niet eenvoudig of eenduidig in monetaire termen gevat kunnen worden, zoals medisch-ethische kwesties (Royed, 1996).

De derde en laatste benadering komt voort uit het gebruik van ruimtelijke modellen in de politicologie en wordt daarom de ruimtelijke benadering genoemd (Louwerson, 2011b). Hierbij worden opvattingen van politieke partijen uitgedrukt als een positie op een beleidsdimensie, zoals economie, milieu of criminaliteit. Deze informatie kan worden gecombineerd in één ruimtelijk model van de partijposities in de electorale of parlementaire arena. Dit wordt de competitieruimte (*space of competition*) genoemd, waarin de positie van partijen wordt vervat over onderwerpen waarover partijen zich tijdens de verkiezingen of in het parlement buigen (Sani & Sartori, 1984).² De ruimtelijke weergave van partijopvattingen wordt onder andere gebruikt in enquête-onderzoek en in de onderzoekstraditie die de opvattingen van kiezers vergelijkt met die van partijen en gekozenen (Powell, 2000; Golder & Stramski, 2010). Het achterliggende idee is dat we van partijen mogen verwachten dat hun posities op beleidsdimensies gelijk blijven voor en na verkiezingen. Op deze manier worden zowel het probleem van de veranderende politieke agenda als de problemen van de aandachtbenadering omzeild. Wellicht spelen er na verkiezingen andere onderwerpen dan ervoor, maar een rechtse partij zou rechts moeten blijven en een linkse partij links, om het eenvoudig uit te drukken.

De ruimtelijke benadering bekijkt het partijmandaat, anders dan de eerder genoemde benaderingen, op het niveau van het partijsysteem (Louwerson, 2011a). Daarbij wordt gekeken naar de positie die partijen innemen ten opzichte van el-

kaar. Dat sluit goed aan bij het idee dat representatie een “publiek, geïnstitutionaliseerd arrangement” is: “wat het representatie maakt is niet enige enkelzijdige actie van een deelnemer, maar de structuur en het functioneren van het systeem als geheel, de patronen die voortkomen uit de activiteiten van velen” (Pitkin, 1967, pp. 221-222, vertaling van de auteur). Het gaat er daarbij niet zozeer om dat één partij haar beloftes nakomt, maar *of de posities die alle partijen innemen in de electorale competitie een goede voorspeller zijn van de posities die partijen innemen in de parlementaire arena*. Een stemmer kiest immers *tussen* partijen: als de parlementaire competitie er heel anders uitziet dan de electorale, had hij of zij wellicht beter een andere keuze kunnen maken. Vervulling van het partijmandaat wordt hier dus op het niveau van het partijsysteem geanalyseerd; dit kan men *collectieve mandaatvervulling* noemen.

3. Erosie van het partijmandaat?

De rol van politieke partijen in de hedendaagse Nederlandse politiek wordt in het publieke debat niet zelden in negatieve bewoordingen beschreven. Door veranderingen in patronen van stemgedrag, partijorganisaties en het partijsysteem als geheel kunnen partijen volgens sommigen hun representatieve rol tegenwoordig minder goed vervullen. Drie ontwikkelingen zijn daarbij van bijzonder belang.

Ten eerste is er sinds de jaren 1970 sprake van *dealignment*. Tussen 1920 en 1960 waren de belangrijkste politieke conflictdimensies ‘bevroren’, wat ervoor zorgde dat de politieke competitie tussen partijen relatief stabiel was (Lipset & Rokkan, 1967). In het verzuilde Nederland stemden katholieken meestal op de KVP, seculiere arbeiders veelal op de PvdA en protestanten op ARP of CHU. De binding tussen maatschappelijke groepen en hun politieke partijen was relatief sterk. Sinds de jaren 1950 is het lidmaatschap van politieke partijen in Nederland gedaald; de organisatiegraad was 12,5% in het verkiezingsjaar 1956, terwijl in 2010 nog slechts 2,5% van de kiesgerechtigden lid was van een partij (Voerman & Van Schuur, 2011). In de recente periode is er wel sprake van een gedeeltelijk *realignment*, niet op basis van maatschappelijke scheidslijnen maar op basis van beleidsdimensies. De opkomst van het belang van een nieuwe ‘culturele’ dimensie is daar het belangrijkste voorbeeld van (Pellikaan *et al.*, 2003; Kriesi *et al.*, 2006; Aarts & Thomassen, 2008). Daarbij wordt erop gewezen dat de congruentie tussen kiezersvoorkeuren en partijstandpunten juist op deze ‘nieuwe’ onderwerpen relatief laag is (Van der Brug *et al.*, 2011).

Ten tweede is de organisatie van partijen en het partijsysteem als geheel veranderd, mede onder druk van *dealignment*. Tot kort na de oorlog konden politieke partijen gekarakteriseerd worden als massapartijen: partijen hadden relatief veel leden,

een organisatie die was ingebed in lokale afdelingen en partijen vertegenwoordigden veelal een bepaald deel van de samenleving. Na de oorlog kwamen de zogenoemde *catch-all*-partijen op die zich op de electorale markt niet beperkten tot één bepaald segment van de maatschappij, maar probeerden alle kiezers voor zich te winnen (Kirchheimer, 1966). Ideologie werd minder belangrijk; de professionaliteit van de partij stond centraal (Panebianco, 1988). De rol van de partijleiding werd belangrijker, ten koste van de gewone leden en het middenkader (Krouwel, 2006). Meer recent is een derde partijmodel beschreven dat partijen niet meer zozeer als maatschappelijke maar eerder als staatsactoren beschrijft (Katz & Mair, 1995, 2009). Volgens dit kartelpartijmodel zijn partijen zo goed als onderdeel geworden van de staat: een publieke dienstverlening die burgers in staat stelt te kiezen voor verschillende beleidsopties (Van Biezen, 2004). Partijen worden niet langer primair gefinancierd door de contributies van leden maar door de staat, op basis van ruime subsidieregelingen. Leden krijgen formeel meer te zeggen, middels ledenreferenda en ledencongressen, maar ze zijn zo versplinterd dat hun invloed op de partijleiding beperkt is. Partijen zijn niet alleen vervlochten met de staat maar ook met elkaar: ze vormen een kartel. Ze verdelen de electorale koek onderling: geen enkele partij wint of verliest heel sterk, want er zijn altijd baantjes te vinden voor zowel winnaar als verliezer.

Als laatste kan gewezen worden op de opkomst van populistische partijen in West-Europa (Mudde, 2010; Ardit, 2003). Populisten vallen de democratische geloofsbrieven van de gevestigde politieke partijen aan. Gevestigde partijen zouden niet (willen) luisteren naar de gewone man. Als oplossing stellen populistische partijen vaak democratische veranderingen voor, zoals referenda en meer gekozen functionarissen (Taggart, 2004). Ze keren zich echter niet helemaal tegen het idee van politieke representatie: de representatieve verbinding tussen burgers en politici moet zo direct mogelijk zijn. Gevestigde partijen reageren op uiteenlopende manieren op deze populistische kritiek: sommige partijen gaan er recht tegenin, terwijl andere de populistische retoriek overnemen (Meguid, 2005; Bale *et al.*, 2010).

Over de invloed van deze ontwikkelingen op de representatieve rol van politieke partijen bestaat discussie. Wie het kartelpartijmodel als uitgangspunt neemt, komt doorgaans uit op een zeer negatief oordeel over de representatieve functie van partijen. Aanhangers van de kartelpartijthese zien partijen immers als oligarchen in een electoraal kartel. Geen enkele partij verliest echt bij de verkiezingen, omdat politieke functies en andere voordelen van de macht onderling worden verdeeld. Politieke competitie is geworden tot ritueel; democratische verkiezingen zijn slechts 'statige onderdelen' van de grondwet (Katz & Mair, 1995, p. 22). En precies omdat er geen dreiging van electoraal verlies is, zullen partijen weinig geneigd zijn om hun verkiezingsbeloften te houden: "de relevantie van verbindingen gebaseerd op vertrouwen, verantwoordelijkheid en vooral representatie, erodeert, zowel binnen als buiten partijen" (Mair, 1997, p. 153, vertaling van de auteur). Dit leidt tot de volgende hypothese:

Afnemende Congruentie Hypothese: De congruentie tussen de electorale en parlementaire partijcompetitie is afgenomen.

Hiertegenover staat een meer positieve lezing van recente ontwikkelingen. Onder anderen Kitschelt (2000) en Koole (1996) beargumenteren dat de band tussen politieke partijen en de staat wel sterker is geworden, maar dat partijen ook nog een band hebben met de samenleving. Het voert volgens hen te ver om partijen als staatsinstituties te beschouwen. Zelfs al zouden ze dat zijn, dan is dat nog geen reden om helemaal niet naar het partijmandaat om te zien. Representatie hoeft niet per se van onderop georganiseerd te zijn, het kan ook van bovenaf (Esaiasson & Holmberg, 1996). De electorale competitie is vandaag de dag heviger dan ooit: nog nooit wisselden zo veel zetels van 'eigenaar' bij verkiezingen als in de laatste 20 jaar. Partijen hebben dan juist veel te winnen en verliezen bij verkiezingen en zullen daarom beter letten op wat ze doen met hun partijmandaat. De kartelstrategie die partijen misschien zouden willen hanteren, blijkt weinig succesvol, zeker in het relatief 'open' Nederlandse partijsysteem. Nieuwe partijen als de SP, LPF, PVV en Partij voor de Dieren hebben een succesvolle entree gemaakt (De Lange, 2008). Op basis van deze argumentatie kan de volgende hypothese worden geformuleerd:

Toenemende Congruentie Hypothese: De congruentie tussen de electorale en parlementaire partijcompetitie is toegenomen.

4. Methode

Het mandaat van Nederlandse politieke partijen wordt hier bestudeerd aan de hand van zes verkiezingen en de daaropvolgende parlementaire periodes tussen 1950 en 2006. Op die manier kan een vergelijking worden gemaakt tussen de periodes van verzuiling, *dealignment* en de opkomst van kartelpartijen. De grote hoeveelheid te analyseren gegevens vereist een selectie van onderzoekscasus. Door per decennium ruwweg één casus te selecteren is het mogelijk om de ontwikkeling van de vervulling van het partijmandaat in kaart te brengen. Bij de selectie van casus is verder rekening gehouden met een minimale zittingsduur van drie jaar – om de parlementaire posities van partijen betrouwbaar te kunnen vaststellen – en de representativiteit van de steekproef in termen van de regeringsdeelname van verschillende partijen. Dat laatste kan worden bereikt door van de kabinetten die minimaal drie jaar in het zadel zaten steeds de eerste uit het decennium te kiezen. Dit resulteerde in de selectie van de parlementaire periode ten tijde van de kabinetten Drees III (1952-1956), De Quay (1959-1963), Den Uyl (1973-1977), Lubbers I (1982-1986), Kok I (1994-1998) en Balkenende II (2003-2006). In de analyse zijn alle partijen betrokken die bij de verkiezingen zetels in de Tweede Kamer hebben gewonnen en waarvan een verkiezingsprogramma beschikbaar was.

Het analyseren van de congruentie van de electorale en parlementaire partijcompetitie vereist gegevens over de inhoudelijke posities van partijen. Deze worden in kaart gebracht met behulp van tekstanalyse van verkiezingsprogramma's en parlementaire debatten. De keuze voor tekstanalyse vloeit voort uit het feit dat de onderzochte periode relatief ver teruggaat; voor de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog bestaan bijvoorbeeld geen expertschattingen of kiezerspercepties van partijposities. Daarnaast worden de opvattingen van partijen in een relatief kort tijdsbestek gemeten, namelijk voor en na verkiezingen, waarvoor expertschattingen minder geschikt zijn, omdat zij doorgaans een schatting van de beleidsinhoudelijke positie van partijen in een bredere tijdspanne geven (Keman, 2007). Verkiezingsprogramma's worden doorgaans beschouwd als de meest gezaghebbende weergave van hetgeen de partij bij de verkiezingen aan de kiezer voorlegt (Budge, 2001; Pellikaan *et al.*, 2003). Bij Kamerdebatten gaat het om de teksten die door alle Kamerleden gezamenlijk worden geuit. Aangezien leden van Kamerfracties zich in Nederland vrijwel altijd opstellen als vertegenwoordiger van hun fractie, is het geen probleem om hun boodschap te beschouwen als die van hun partij (Andeweg & Thomassen, 2011).

Er wordt gebruik gemaakt van computeralgoritmes om de tekstanalyse uit te voeren. De grote hoeveelheid te analyseren tekst maakt het praktisch onhaalbaar om handmatige analysetechnieken toe te passen (Benoit & Laver, 2006). Automatische tekstanalysetechnieken zijn beter toepasbaar als er een grote hoeveelheid tekst is. Er zijn momenteel twee technieken die veel worden gebruikt: *Wordscores* en *Wordfish* (Laver *et al.*, 2003). Beide technieken analyseren het woordgebruik in teksten: hoe vaak zegt een bepaalde partij elk woord en wat kunnen we daaruit afleiden over haar politiekinhoudelijke positie? *Wordscores* baseert zich daarbij op bestaande informatie over hoe 'links' of 'rechts' (of welke andere politieke tegenstelling dan ook) woorden zijn. Dit wordt afgeleid uit referentieteksten waarvoor de politiekinhoudelijke positie bekend is. Als we bijvoorbeeld weten wat de links-rechtspositie van partijen is in hun verkiezingsprogramma's van 1994, dan kunnen we schatten hoe links of rechts de in die programma's gebruikte woorden zijn (de '*wordscores*') en op basis daarvan de links-rechtsposities van partijen in de verkiezingsprogramma's van 1998 bepalen. Het doel van dit artikel is om een vergelijking te maken van twee soorten teksten: verkiezingsprogramma's en parlementaire debatten. Het woordgebruik kunnen we echter niet direct vergelijken, omdat het om andersoortige teksten gaat (Laver *et al.*, 2003, p. 315). Met andere woorden: het is problematisch om verkiezingsprogramma's als referentieteksten te gebruiken voor parlementaire debatten. Maar andere referentieteksten zijn niet voorhanden: als we immers al wisten welke posities partijen innamen in het parlement, was deze analyse niet nodig. Het feit dat geen geschikte referentieteksten voorhanden zijn, maakt *Wordscores* ongeschikt voor het doel van dit onderzoek.

Het computeralgoritme *Wordfish* schat partijposities op een inductieve wijze (Slapin & Proksch, 2008; Proksch & Slapin, 2008). De belangrijkste assumptie daarbij is dat de woordkeuze van partijen in belangrijke mate afhankelijk is van hun inhoudelijke positie. Met andere woorden: linkse partijen kiezen andere woorden dan rechtse. Het algoritme is inductief: uit de verschillende patronen van woordgebruik van partijen wordt een positie afgeleid. Op basis van manifeste gegevens (woordgebruik) wordt een latente variabele (partijpositie) geschat, als bij factoranalyse of principale componentenanalyse. *Wordfish* gebruikt geen bestaande informatie over hoe 'links' of 'rechts' bepaalde woorden zijn, maar leidt de belangrijkste tegenstelling tussen partijen af uit het woordgebruik: als bijvoorbeeld SP en VVD over de economie de meest uiteenlopende woordkeuze hebben, zullen zij op de verschillende uiteinden van de dimensie worden geplaatst. In één *Wordfish*-analyse worden de verkiezingsprogramma's van verschillende partijen dus vergeleken (ten aanzien van een bepaald onderwerp). Meer formeel uitgedrukt, gebruikt *Wordfish* het volgende model:

$$y_{ij} \sim \text{Poisson}(\lambda_{ij})$$

$$\lambda_{ij} = \exp(\alpha_i + \psi_j + \beta_j * \omega_i)$$

Het aantal keren dat woord j uit document i wordt gebruikt (y_{ij}) is *Poisson* verdeeld met gemiddelde en variantie λ_{ij} . Deze λ is een functie van vier parameters, die alle worden geschat door het algoritme: α controleert voor de lengte van het document (in lange documenten zullen alle woorden vaker voorkomen); ψ corrigeert voor het feit dat sommige woorden vaker voorkomen dan andere in alle teksten (bijvoorbeeld het woord 'en', 'het' of 'voorzitter'); ω geeft de positie van de partij aan; en β omvat de informatie die woord j geeft over de verschillen in posities tussen partijen (sommige woorden zijn zeer onderscheidend tussen partijen, terwijl andere woorden evenveel door alle partijen worden gebruikt). Om de bovengenoemde parameters te schatten wordt gebruik gemaakt van het algoritme ontwikkeld door Proksch en Slapin (2008). Voor dit onderzoek zijn vooral de geschatte partijposities (ω) van belang.³

TABEL 1. Overzicht gebruikte analysecategorieën.

Casus in de periode 1952-1977	Casus in de periode 1982-2006
Economie, Gezondheidszorg en Onderwijs	Economie
Buitenlands Beleid en Defensie	Gezondheidszorg en Onderwijs
Postmaterialistische onderwerpen	Buitenlands Beleid en Defensie
	Milieu
	Migratie
	Justitie, Rechtspraak en Criminaliteit
	Democratie en Burgerlijke Vrijheden
Religie, Moreel en Medisch-Ethisch	Religie, Moreel en Medisch-Ethisch

De partijposities worden per onderwerp bepaald: wat betreft de economie kunnen partijen immers een heel ander standpunt innemen dan met betrekking tot migratie of medisch-ethische zaken. Daartoe zijn de geanalyseerde teksten per alinea uitgesplitst naar categorie. Hierbij werd de volgende procedure gebruikt. Voor de 19 categorieën in het codeboek van het *Comparative Agendas Project* zijn lijsten met trefwoorden opgesteld (Breeman *et al.*, 2009).⁴ Elke alinea werd geclassificeerd in de categorie waarvan de trefwoorden het vaakst voorkwamen, gecorrigeerd voor verschillen in lengte van de trefwoordenlijsten.⁵ Sommige alinea's konden op deze manier niet worden geclassificeerd, voornamelijk in het parlementaire debat, omdat ze geen enkel woord uit de trefwoordenlijst bevatten of omdat trefwoorden uit twee categorieën ongeveer even vaak voorkwamen. Deze alinea's zijn alsnog in een categorie geplaatst met behulp van een automatisch classificatieprogramma, een zogenoemde Support Vector Machine (SVM) (Fan *et al.*, 2008). De SVM bepaalt op basis van het woordgebruik in de alinea's die met behulp van de trefwoordenlijsten wel konden worden geclassificeerd tot welke categorie de overige alinea's waarschijnlijk behoren. Daarna zijn de twintig categorieën op inhoudelijke gronden samengevoegd tot een kleiner aantal, omdat sommige categorieën te weinig tekst bevatten om te worden geanalyseerd (vooral de verkiezingsprogramma's waren te kort). Dit resulteerde in vier categorieën voor de eerste drie onderzochte casus en acht voor de laatste drie casus (zie Tabel 1). Ter controle van de betrouwbaarheid van de classificatiemethode is een steekproef van alinea's uit de verkiezingsprogramma's van 1994 met de hand geclassificeerd, wat resulteerde in een (acceptabele) Krippendorffs alpha van 0,732. Het resultaat van deze procedure is voor elke partij (van elk verkiezingsprogramma en elke verzameling parlementaire debatten in een parlementaire periode) een verzameling tekst per categorie. Voor elk van de categorieën zijn de electorale en parlementaire partijposities vervolgens bepaald met behulp van het *Wordfish*-algoritme.

De toepassing van het *Wordfish*-algoritme in de Nederlandse casus, en in het bijzonder ten behoeve van de vergelijking tussen verkiezingsprogramma's en parlementaire debatten, kent enkele specifieke aandachtspunten. Allereerst is het lastig om op basis van *Wordfish*, of welke op woordfrequentie gebaseerde methode dan ook, een directe vergelijking te maken tussen verkiezingsprogramma's en het parlementaire debat (Laver *et al.*, 2003, p. 315). Het woordgebruik in deze twee bronnen is namelijk verschillend. Verkiezingsprogramma's worden doorgaans geschreven door een bestuur of commissie en er wordt doorgaans lang aan de tekst geschaafd. Bijdragen aan parlementaire debatten worden uitgesproken – ze worden vaak alleen door het betreffende Kamerlid of zijn medewerker voorbereid. Daarom wordt hier geen directe vergelijking gemaakt tussen het woordgebruik in beide documenten, maar wordt een aparte analyse gemaakt van de verkiezingsprogramma's en van de parlementaire verslagen. De partijposities worden (door het *Wordfish*-algoritme) per onderwerp gestandaardiseerd, zodat ze een gemiddelde

van 0 en een standaardafwijking van 1 hebben. Deze posities kunnen weliswaar niet in absolute zin worden vergeleken ('de PvdA schoof één punt naar rechts'), maar wel in relatieve zin ('de PvdA schoof, in vergelijking met de andere partijen, naar rechts').

Om de schatting van de partijposities robuuster te maken, zijn bij de analyse van verkiezingsprogramma's de programma's uit de voorgaande en opvolgende verkiezingen meegenomen. Zo bevatte de analyse van 1994 niet alleen de verkiezingsprogramma's van 1994, maar ook die van 1989 en 1998. Dit zorgt ervoor dat de schatting van de woordparameters in het *Wordfish*-model robuuster is (Slapin & Proksch, 2009). De schatting van de partijposities in 1994 is evenwel alleen gebaseerd op de programma's van 1994. Voor de parlementaire posities is iets soortgelijks gedaan door de parlementaire Handelingen 'op te knippen' in periodes van één jaar.⁶ De gemiddelde positie van een partij over de hele parlementaire periode is in de verdere analyse als meetpunt genomen.

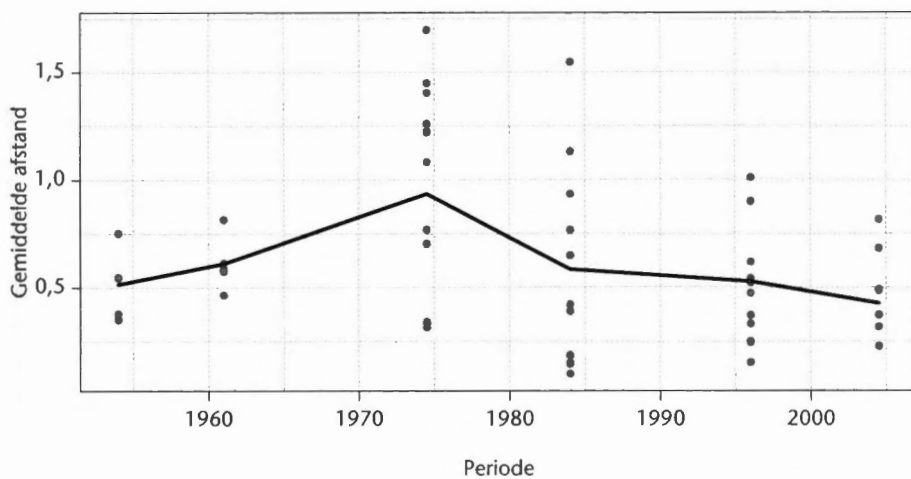
Als laatste is een correctie toegepast in verband met de kleine christelijke partijen. Zij hebben een afwijkend vocabulaire waarin ze veel verwijzingen naar de Bijbel gebruiken, ook wanneer het een onderwerp betreft dat niet direct aan religie kan worden gekoppeld. Als daarvoor niet wordt gecorrigeerd, vinden we op vrijwel alle beleidsterreinen een tegenstelling tussen de kleine christelijke partijen aan de ene kant en de andere partijen aan de andere kant. Het woordgebruik van deze partijen wijkt immers sterk af. Om hiervoor te corrigeren zijn woorden die alleen door de kleine christelijke partijen werden gebruikt en in het geheel niet door andere partijen, niet meegenomen in de analyse.

In het algemeen dient te worden opgemerkt dat de assumptie van *Wordfish* dat woordgebruik hoofdzakelijk een functie is van de politieke positie van de gebruiker in sommige gevallen problematisch is. Daardoor worden posities van partijen soms anders geschat dan experts dat zouden doen. Daarbij kan worden aangetekend dat deze vertekeningen zich doorgaans voordoen zowel bij de verkiezingsprogramma's als bij de parlementaire verslagen. Aangezien de interesse hier uitgaat naar de congruentie van de twee arena's, zijn dergelijke vertekeningen minder problematisch.

5. Congruentie van partijposities

De congruentie van partijposities kan aan de hand van de geschatte partijposities op verschillende wijzen worden geanalyseerd. Allereerst wordt gekeken naar de *afstand* tussen de relatieve partijposities voor en na verkiezingen (Achen, 1978). Als partijen op dezelfde positie te vinden zijn voor en na verkiezingen is deze afstand 0; staan ze in het parlement ver af van hun electorale positie, dan zal de

afstand daarentegen groot zijn. Aangezien de schaalverdeling van partijposities ruwweg tussen de -2 en +2 ligt, is de maximale afstand tussen de partijpositie op een onderwerp voor en na verkiezingen ongeveer gelijk aan 4. Op basis van deze gegevens kan per partij de gemiddelde verschuiving op alle onderwerpen (gewogen naar aandacht) worden vastgesteld. De grijze stippen in Figuur 1 geven deze waarden aan. De zwarte lijn verbindt de gemiddelde waardes per jaar.

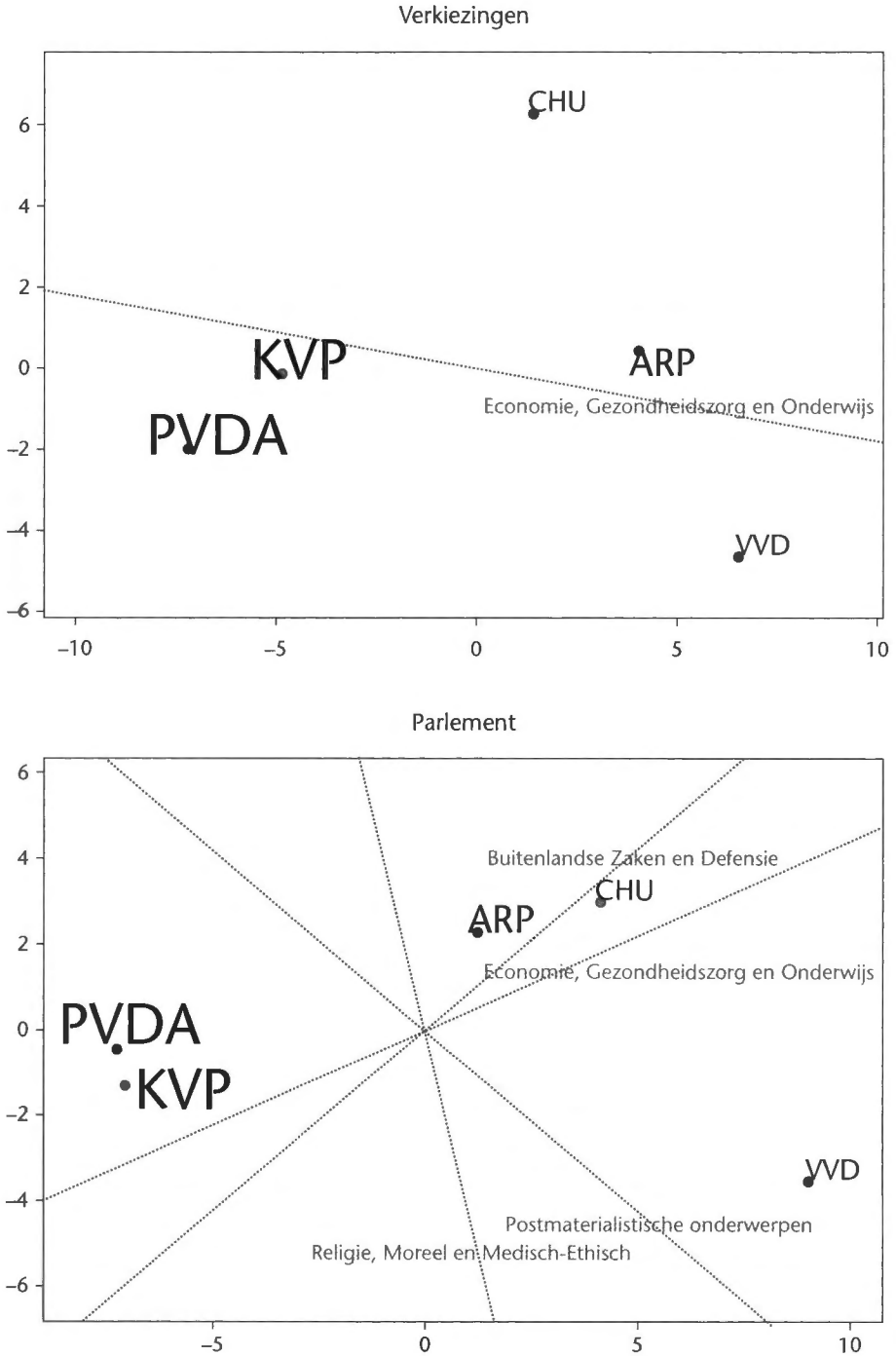
FIGUUR 1. Gemiddelde afstand tussen electorale en parlementaire posities op beleidsschalen.

De gemiddelde afstand varieert rond de 0,5 met een uitschieter van 0,9 in de jaren 1970. Afgezien van deze uitschieter is het beeld door de jaren heen redelijk constant. Er is voor de onderzochte jaren zeker geen sprake van een afname van congruentie. Integendeel, er lijkt sprake te zijn van een lichte toename: de gemiddelde incongruentiescore is het laagst in de meest recente casus. Wel neemt de variatie in de scores van de afzonderlijke partijen iets toe door de jaren heen. In de eerste twee onderzochte casus hebben de vijf geanalyseerde partijen ongeveer dezelfde score op de afstandsmaat, maar in latere jaren zien we duidelijkere verschillen. Dat komt ook doordat er in de meer recente casus meer kleinere partijen konden worden meegenomen, waarvan de positie niet altijd stabiel is of goed kan worden geschat. Gemiddeld genomen is de incongruentie, uitgezonderd de jaren 1972-1977, van partijposities stabiel. Hoewel niet alle parlementaire periodes tussen 1950 en 2006 zijn meegenomen in de analyse, is op basis van de gepresenteerde gegevens de kans klein dat er sprake zou zijn van een toe- of afname van de congruentie sinds 1950. Dit betekent dat voor zowel de afnemende congruentie hypothese als de toenemende congruentie hypothese geen steun is gevonden.

De genoemde cijfers geven evenwel maar een beperkt inzicht in de verklaringen voor congruentie tussen electorale en parlementaire partijcompetitie. Ze suggereren dat er behoorlijke verschillen zijn tussen partijen, maar de verklaring daarvoor vergt een meer nauwkeurige analyse. Om te kijken waar de afwijkingen zitten, worden de partijposities in de electorale en parlementaire competitie vergeleken aan de hand van meerdimensionale ruimtelijke modellen. Voor de electorale competitie en de parlementaire competitie wordt in elke casus een apart ruimtelijk model gemaakt, omdat de met *Wordfish* vastgestelde posities niet in absolute zin kunnen worden vergeleken tussen de twee arena's. Voor het maken van de ruimtelijke weergave is gebruik gemaakt van klassieke meerdimensionale schaling (MDS), waarbij de beleidsinhoudelijke dimensies zijn gewogen op basis van de gemiddelde aandacht van partijen voor elk van de dimensies (Kruskal & Wish, 1978; Borg & Groenen, 1997). Voor alle onderzochte casus blijkt een tweedimensionale ruimte afdoende om een goed beeld te geven van partijposities. Er dient te worden benadrukt dat de dimensies van de aldus geconstrueerde ruimtes betekenisloos zijn. Partijen die aan de linkerkant van de figuur staan, hoeven niet per se in politiek-inhoudelijke zin 'links' te zijn.⁷ Ten behoeve van de interpretatie zijn de beleidsinhoudelijke dimensies aan de figuur toegevoegd middels de *property fitting*-techniek, indien deze dimensies in voldoende mate samenhangen ($R^2 > 0,8$) met de dimensies van de politieke ruimte (Van der Brug, 1997; Louwerse, 2011a, p. 88). Op die manier kunnen we de relatieve plaatsing van partijen tijdens verkiezingen en in het parlement vergelijken en kijken naar de samenhang tussen verschillende beleidsdimensies. Hieronder worden, vanwege ruimtebeperking, drie van de zes casus nader bekeken: 1952-1956, 1972-1977 en 1994-1998. Deze casus geven een goede indruk van de zes onderzochte periodes alsook van de bruikbaarheid van de *Wordfish*-methode.

5.1 *Verzuiling*

Aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 deden vijf partijen mee die een verkiezingsprogramma presenteerden: de drie grote confessionele partijen, de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk Historische Unie (CHU), plus de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). De verkiezingen van 1952 vonden plaats in een sterk verzuild systeem, wat terug te zien is in de ruimtelijke modellen: een sociaaleconomische links-rechtstegenstelling in het horizontale vlak en verticaal (gedeeltelijk) een tegenstelling tussen confessionelen en seculieren (zie Figuur 2). De belangrijkste dimensie van de electorale competitie ligt in het horizontale vlak en correspondeert met de partijposities betreffende economie, gezondheidszorg en

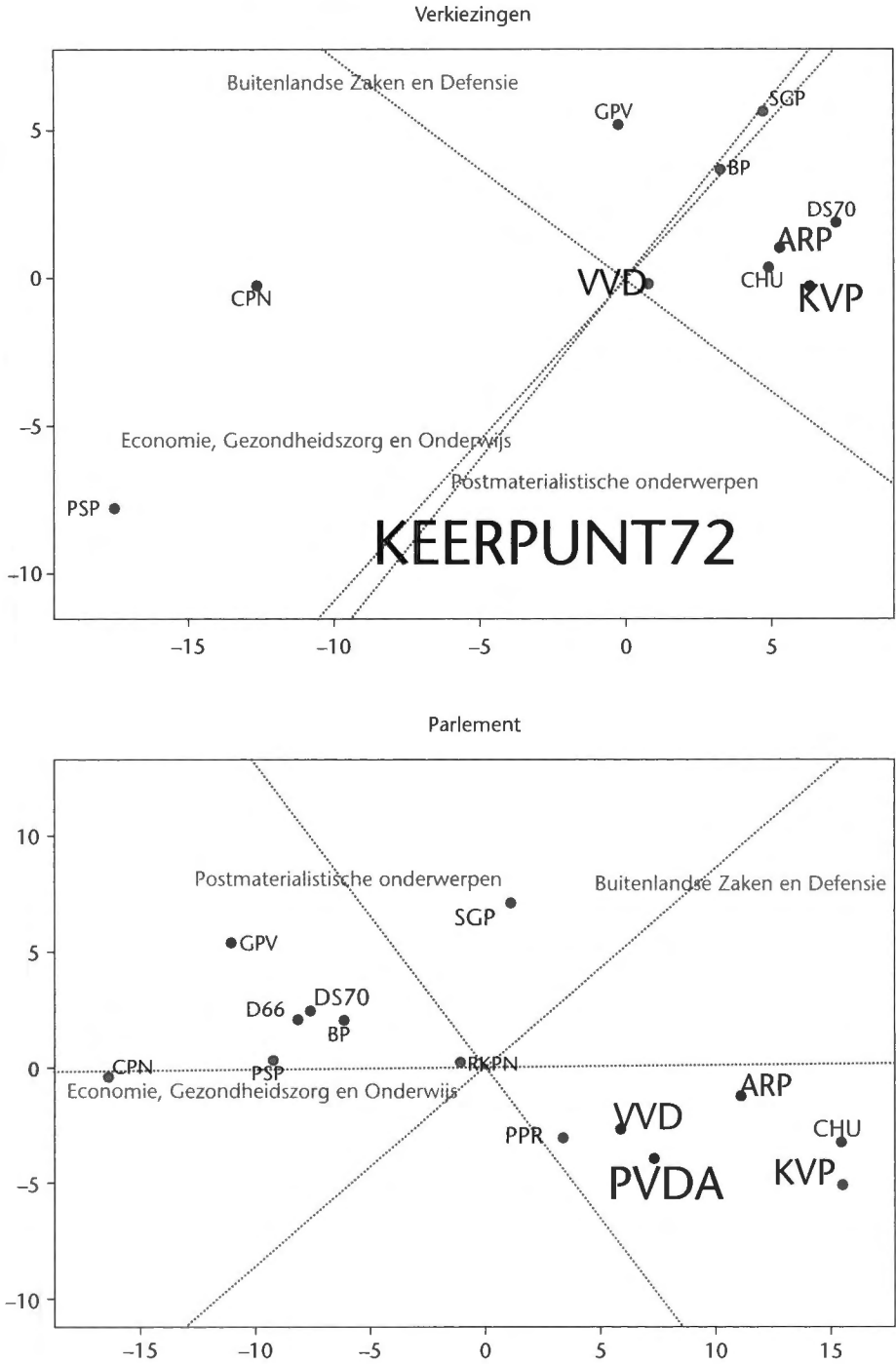

FIGUUR 2. Ruimtelijk model van partijcompetitie 1952-1956.

onderwijs. De grijze stippellijn geeft aan hoe deze beleidsinhoudelijke dimensie in de ruimte past. Partijposities op deze beleidsschaal kunnen worden benaderd door een lijn te trekken die door de partijpositie (de grijze punt onder de partijnaam) loopt en loodrecht op de beleidsdimensie. Aan de linkerkant zijn zowel PvdA als KVP gepositioneerd, terwijl de VVD de rechterflank bezet. Niet alle beleidsinhoudelijke dimensies staan weergegeven in de figuur. Sommige partijen konden niet op deze dimensies worden gepositioneerd, omdat zij te weinig over deze onderwerpen schreven in hun verkiezingsprogramma. Deze onderwerpen dragen echter wel bij aan de afgebeelde afstanden. De verschillen in het verticale vlak (tussen CHU en ARP enerzijds en PvdA en VVD anderzijds) zijn daar het gevolg van: zo staat op de buitenlandddimensie de PvdA op de ene flank en de ARP op de andere, met KVP en VVD in het midden.

Na de verkiezingen van 1952 kwam het derde kabinet onder leiding van PvdA'er Drees tot stand. Daarin werd de VVD 'ingeruild' voor de ARP. De liberalen hadden al voor de verkiezingen laten weten niet weer in een kabinet op brede basis zitting te willen nemen, omdat een dergelijk kabinet de oren te veel naar de vakbeweging zou laten hangen (Bosmans & Van Kessel, 2011, p. 92). Dit komt overeen met het grote verschil tussen VVD en PvdA op de sociaaleconomische dimensie in Figuur 2 en het belang van deze dimensie.

De parlementaire competitie in de periode 1952-1956 lijkt in zekere zin op de voorafgaande electorale competitie: PvdA en KVP op 'links', ARP en CHU in het midden en de VVD het verst verwijderd van de twee belangrijkste regeringspartijen (zie Figuur 2). De CHU lijkt iets in de richting van de VVD te zijn opgeschoven en de ARP iets in de richting van de coalitiegenoten. Verder valt op dat het verschil tussen de coalitiepartijen PvdA, KVP, ARP en CHU aan de ene kant en de oppositiepartij VVD aan de andere kant, groter is dan voor de verkiezingen. Als we kijken naar de posities op afzonderlijke beleidsinhoudelijke dimensies, is de invloed van de regering-oppositiedynamiek terug te zien. Op de postmaterialismedimensie, waarbij onderwerpen als justitie en de inrichting van het openbaar bestuur de belangrijkste zijn, staan KVP, PvdA en VVD niet langer gezamenlijk tegenover de ARP, maar staan KVP en PvdA tegenover VVD, ARP en CHU. De VVD lijkt zich aldus verwijderd te hebben van de belangrijkste coalitiepartijen. Iets soortgelijks doet zich voor op het terrein van buitenlandse zaken, waar de VVD in het parlement verwijderd stond van de coalitiepartijen. Bij de religiedimensie staat de PvdA dicht bij de coalitiegenoten, de confessionele partijen, wat doet vermoeden dat de tegenstelling tussen coalitie en oppositie hierop invloed uitoefent. Al met al is er een behoorlijke overeenstemming tussen de electorale en parlementaire partijcompetitie, waarbij de belangrijkste verstoring wordt veroorzaakt door de tegenstelling tussen regering en oppositie.

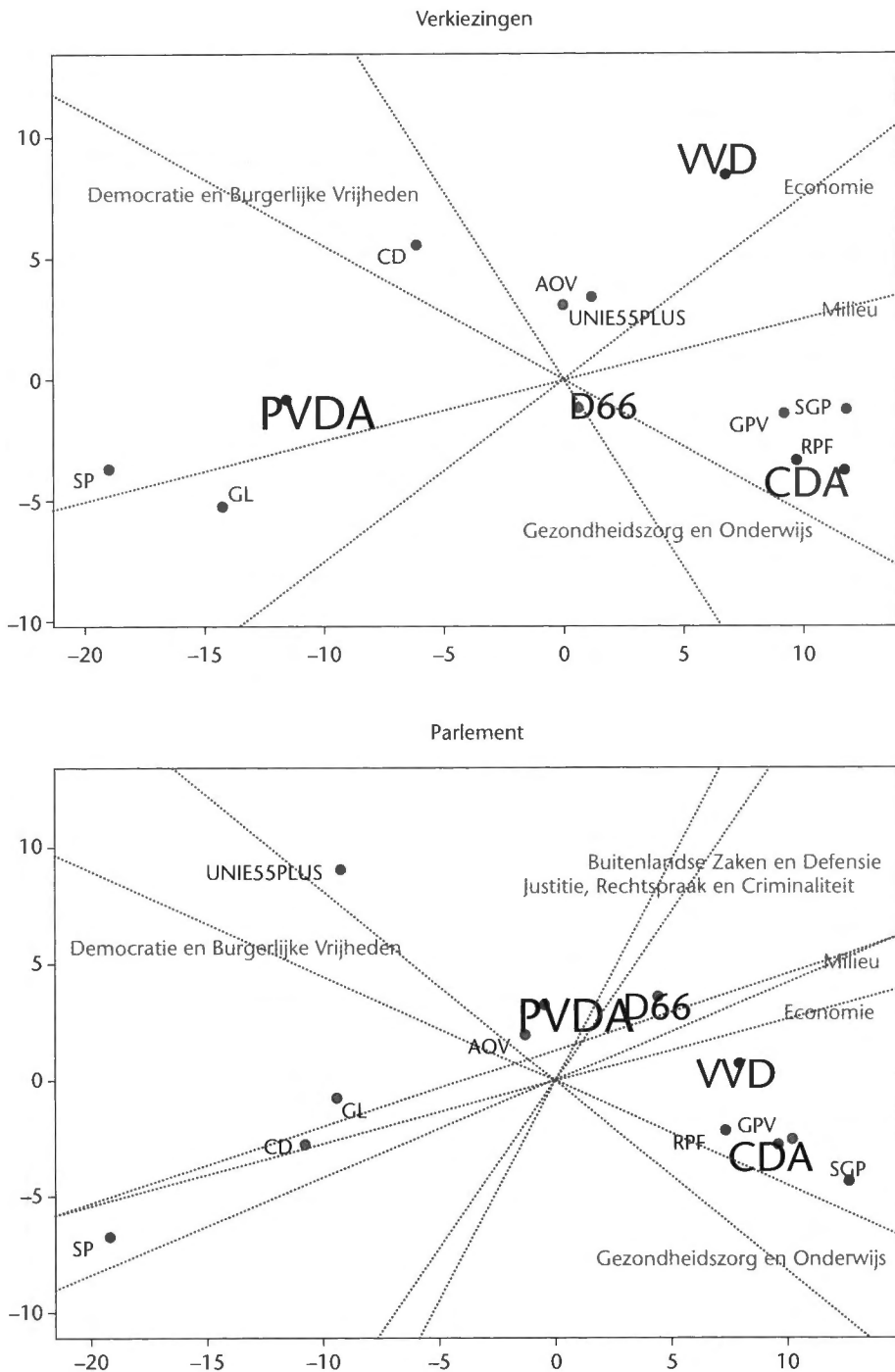
FIGUUR 3. Ruimtelijk model van partijcompetitie 1972-1977.

5.2 *Polarisatie*

De verkiezingen van 1972 en het daaropvolgende kabinet waren in meerdere opzichten opmerkelijk. Na de ontzuiling volgde een periode van polarisatie, waarin er hevige strijd was tussen met name de PvdA en de VVD. Nieuwe partijen hadden hun intrede gedaan en droegen ook regeringsverantwoordelijkheid: de Democratisch-Socialisten '70 (DS'70) in het kabinet-Biesheuvel en Democraten 66 (D66) en de Politieke Partij Radicalen (PPR) in het kabinet-Den Uyl. Laatstgenoemde partijen werkten tijdens de verkiezingen van 1972 samen met de PvdA. De drie partijen hadden voor de verkiezingen een stembusakkoord opgesteld, genaamd Keerpunt '72, in de hoop dat ze de verkiezingscampagne een strijd tussen een 'links' en een 'rechts' blok konden maken. Op die manier wilden ze de centrale positie van de confessionele partijen doorbreken.

In het licht van de polarisatie van de jaren 1970 zijn de geschatte posities in Figuur 3 opvallend. Het linkse Keerpunt '72 van PvdA, PPR en D66 staat in sommige opzichten, met name op het gebied van economie en postmaterialistische waarden, dicht bij CPN en PSP, terwijl het in andere opzichten, zoals buitenlands beleid, eerder overeenkomt met het programma van de confessionele partijen en de VVD. Van de sterke tegenstelling tussen 'links' en 'rechts' is niet op alle onderwerpen iets terug te zien. Dit komt deels doordat in deze analyse veel verschillende soorten programma's zijn meegenomen: korte prioriteitenlijsten (CPN en BP), een stembusakkoord (Keerpunt '72), normale programma's en encyclopedieën van partijstandpunten (PSP). Dit leidt tot problemen bij de schatting van de partijposities, omdat het woordgebruik van partijen waarschijnlijk mede een functie is van het type document dat geldt als verkiezingsprogramma (*cf.* Slapin & Proksch, 2009). Bij het schatten van de parlementaire partijposities doen zich soortgelijke problemen voor. De ruimte wordt gedomineerd door een tegenstelling tussen de kleinere oppositiepartijen (CPN, GPV, PSP, BP, DS'70 en ook regeringspartij D66) aan de ene kant en de grotere regerings- en oppositiepartijen aan de andere kant (PvdA, VVD, ARP, CHU, KVP). Het 'establishment' staat tegenover de 'uitdagings'. De eerste groep gebruikte veel technisch jargon, terwijl de uitdagings een onderscheidend vocabulaire bezigden. De CPN gebruikte bijvoorbeeld veel woorden gerelateerd aan de klassenstrijd, terwijl de Boerenpartij in haar woordgebruik duidelijk liet doorschemeren niet veel op te hebben met de zittende elite.

De congruentie tussen de electorale competitie in 1972 en die in de daaropvolgende parlementaire periode is relatief laag, zo bleek al uit de analyse van de afstandsmaten in Figuur 1. Deels is dit het gevolg van de gekozen methode.⁸ De gevonden patronen zijn echter niet volledig toe te schrijven aan (technische) artefacten. Zo kan men Keerpunt '72 en de daaropvolgende verkiezingsstrijd zien als sterk ideologisch; eens in de regering moesten de regeringspartijen zich verenigen met de weerbarstige praktijk, terwijl de kleinere oppositiepartijen hun ideologische

FIGUUR 4. Ruimtelijk model van partijcompetitie 1994-1998.

verhaal konden blijven vertolken. De opmerkelijke positie van D66 – als enige regeringspartij staat zij in de parlementaire ruimte tussen de kleine oppositiepartijen – is te verklaren vanuit de deplorabele staat van de partij op dat moment: de partij werd bij de gemeenteraads- en Provinciale Statenverkiezingen van 1974 vrijwel weggevaagd (Koole, 1996, p. 315). Als reactie hierop besloot de partij zich in de Kamer eigenzinniger op te stellen (Van der Land, 2003, p. 127, pp. 136-137).

5.3 *Paars*

De verkiezingen van 1994 vonden plaats tegen de achtergrond van onvrede over het (sociaaleconomische) beleid van het zittende kabinet-Lubbers III, waarin CDA en PvdA samenwerkten. De electorale competitie in Figuur 4 wordt gedomineerd door twee tegenstellingen: op onderwerpen als economie en milieu stonden de linkse partijen (naast de PvdA de fusiepartij GroenLinks en als nieuwkomer de Socialistische Partij) tegenover de VVD, terwijl er een confessioneel-seculiere tegenstelling te vinden was op de onderwerpen democratie, burgerlijke vrijheden, gezondheidszorg en onderwijs. In het midden van de electorale ruimte vinden we naast D66 de ouderenpartijen, die hun electorale steun ontleenden aan hun verzet tegen de AOW-maatregelen van Lubbers III.⁹ De extreemrechtse Centrum Democraten (CD) staan ook in het midden. Hoewel deze partij extreme standpunten had inzake migratie, nam ze een meer gematigde positie in op andere onderwerpen. Daarnaast deelde de CD een anti-establishmenthouding met bijvoorbeeld de SP, waardoor de positie centristischer wordt geschat dan in andere onderzoeken naar partijposities. Aangezien een zelfde vertekening zichtbaar is in de parlementaire ruimte, is dit voor de analyse van de congruentie van de electorale en parlementaire partijposities geen groot probleem.

De vorming van een zogenoemd Paars kabinet van PvdA, VVD en D66 in 1994 heeft zichtbaar invloed gehad op de partijposities in het parlement (zie Figuur 4). De PvdA is duidelijk naar het midden opgeschoven, net als D66, terwijl de VVD iets dichterbij de coalitiegenoten stond in het parlement. De overige partijen zijn redelijk dicht bij hun (relatieve) posities in de electorale competitie gebleven, hoewel de kleinere partijen CD en Unie 55+ iets verschoven zijn. Opvallend genoeg is de belangrijkste oppositiepartij CDA niet verder verwijderd van de regeringspartijen dan tijdens de verkiezingscampagne; zij staat bijvoorbeeld dicht bij de VVD. Dit maakt begrijpelijk dat het CDA in deze periode moeite had om op geloofwaardige wijze een oppositierol te vervullen (Bosmans & Van Kessel, 2011, p. 212).

De samenhang van verschillende onderwerpen in de parlementaire ruimte is vrijwel gelijk aan de samenhang in de electorale ruimte: de partijposities op het gebied van milieu en economie hangen sterk samen, evenals die op democratisering en burgerlijke vrijheid en gezondheidszorg en onderwijs. Een derde paring van

onderwerpen is nieuw in vergelijking met de electorale competitie: buitenlandse zaken en defensie alsmede justitie, rechtspraak en criminaliteit. Hier is een tegenstelling tussen regering en oppositie te zien. Wat betreft het onderwerp justitie is dat te verklaren vanuit het feit dat minister Sorgdrager (D66) bijna voortdurend aanvaringen met de Tweede Kamer had en door de coalitie de hand boven het hoofd werd gehouden (Bosmans & Van Kessel, 2011, pp. 204-208).

Hoewel het Paarse kabinet bijzonder was qua samenstelling in de zin dat voor het eerst sinds 1917 de confessionelen niet deelnamen, leidde het niet tot een ander beeld in termen van congruentie van de electorale en parlementaire ruimte. Er is in grote lijnen sprake van overeenstemming, waarbij de coalitievorming de grootste verstorende invloed heeft.

Bovenstaande analyses leggen twee algemene patronen bloot. Allereerst is er in de meeste gevallen sprake van een redelijke congruentie tussen de electorale en parlementaire ruimte. De overeenkomst is niet perfect, maar een kiezer heeft op basis van verkiezingsprogramma's een redelijk beeld van de opstelling van partijen in de Kamer. Het voorwoord van het SGP-verkiezingsprogramma van 1972 vat dit treffend samen door te stellen dat een kiezer aan de hand van het verkiezingsprogramma "in zeer vele gevallen ongeveer [kan] berekenen hoe we ons in de Staten Generaal willen en zullen gedragen" (SGP, 1972, p. 3).

Daarnaast blijkt dat veranderingen in de configuratie van partijposities vooral kunnen worden toegeschreven aan de regerings- of oppositierol die partijen na de verkiezingen vervullen. Coalitiepartijen staan in de parlementaire competitie meestal dichter bij elkaar dan in de aanloop naar de verkiezingen, terwijl oppositiepartijen zich juist van de regeringspartijen verwijderen. Op een enkele uitzondering na is dit patroon in alle onderzochte verkiezingen te vinden. Hieruit valt af te leiden dat de belangrijkste bron voor incongruentie tussen de electorale en parlementaire partijcompetitie over de onderzochte periode gelijk blijft. Partijen wijken af van hun verkiezingsprogramma's door de tegenstelling tussen regering en oppositie.

6. Discussie en conclusie

Voor de hypotheses dat er sprake zou zijn van een toename of afname van het collectief vervullen van het partijmandaat vindt de analyse geen steun. De mate van congruentie tussen de electorale en parlementaire partijcompetitie blijft redelijk gelijk door de tijd heen en in vrijwel alle onderzochte casus is de tegenstelling tussen regering en oppositie een belangrijke bron van vertekening. Deze bevinding sluit aan bij onderzoek naar de congruentie tussen de opvattingen van kiezers en die van partijen (of politici), welke eveneens redelijk stabiel is (Powell, 2009; Van

der Brug *et al.*, 2011; Van der Kouwe *et al.*, 2011). Als wordt gekeken naar de congruentie van de *verdeling* van posities van kiezers en gekozenen is zelfs een sterke toename van congruentie waarneembaar (Andeweg, 2011).

Hoe valt te verklaren dat ondanks *dealignment*, verandering van partijorganisaties, opkomst van populistische partijen en mondialisering, het parlementaire mandaat van partijen collectief nog steeds redelijk goed vervuld wordt? Allereerst dient de kwaliteit van politieke representatie in het verleden niet overschat te worden. Het model van de massapartij wordt soms als het ideaal voor politieke representatie genomen. Massapartijen waren echter nooit 'massa'-partijen: de organisatiegraad was in hun beste jaren minder dan 15%. Dat is veel hoger dan nu, maar universeel is het zeker niet te noemen. Daarbij komt dat deze massapartijen zich richtten op een bepaald segment van de bevolking, zoals katholieken, gereformeerden, arbeiders of seculiere middengroepen. Zeker in het verzuilde Nederland waren verkiezingen eerder volkstellingen dan een strijd om de kiezersgunst. De electorale volatiliteit was gering. Voor de stabiliteit van het systeem was het noodzakelijk dat de (partij)elites samenwerkten (Lijphart, 1968). De bereidheid tot het sluiten van compromissen verklaart volgens Lijphart dat het verdeelde Nederland toch een stabiel politiek systeem had. De bereidheid tot consensuspolitiek vereiste dat kiezers partijen niet hard zouden straffen voor het feit dat zij hun (inhoudelijke) verkiezingsmandaat soms moesten negeren (Lijphart, 1968). Het resultaat was dat de congruentie tussen de electorale en parlementaire competitie redelijk was, maar niet uitzonderlijk hoog.

Daarnaast zijn er ontwikkelingen die een positief effect op de mandaatvervulling lijken te hebben. Toename van kiezersvolatiliteit noodzaakt partijen om hun handelen zorgvuldiger af te wegen. Kiezers lopen immers gemakkelijk over naar een andere (linkse of rechtse) partij (Van der Meer *et al.*, 2012). De vrees dat kiezers partijen die zich niet aan hun verkiezingsmandaat houden zullen afstraffen, zorgt ervoor dat partijen er belang bij hebben om hun verkiezingsprogramma na de verkiezingen serieus te blijven nemen (*cf.* Mansbridge, 2003). Partijen nemen elkaar ook meer de maat door te inventariseren of hun collega's zich wel aan hun programma houden (*bv.* Vliegthart *et al.*, 2011).

De opkomst van nieuwe politieke partijen vormt een correctie op de incongruentie van bestaande partijen. Aan de ene kant voedt meer fragmentatie de volatiliteit onder kiezers en instabiliteit van regeringsvorming (Van der Kouwe *et al.*, 2011, p. 354). Aan de andere kant betekent het dat bestaande partijen zich niet kunnen terugtrekken in een kartel en de wensen van kiezers kunnen laten voor wat deze zijn (De Lange, 2008; Otjes, 2011). De beschreven ontwikkelingen betreffende kiezersgedrag en partijorganisatie en -systeem lijken dus eerder te resulteren in het door Kitschelt (2000) beschreven patroon van toenemende responsiviteit dan de door Katz en Mair (1995; 2009) voorziene afname van representativiteit van partijen. De bevindingen in dit artikel suggereren althans dat de representatieve

'schakel' tussen de verkiezingsbeloften en de opstelling van partijen in de Kamer niet aan sterkte heeft ingeboet.

Deze bevindingen impliceren niet dat het Nederlandse representatieve systeem in alle opzichten perfect werkt. Allereerst kan worden gewezen op problemen van congruentie tussen kiezers en partijen op het gebied van de nieuwe culturele of globaliseringsdimensie in de politiek (Van der Brug & Van Spanje, 2009; Van der Brug *et al.*, 2011). Hoewel de relatie tussen voorkeuren van kiezers en gekozenen op de traditionele sociaaleconomische onderwerpen en de links-rechtsschaal nog steeds sterk is, zijn er op de nieuwe onderwerpen wel verschillen tussen kiezers en gekozenen (Andeweg, 2011). Daarnaast zien we dat verderop in de representatieve keten, namelijk in het stadium van de regeringsvorming en beleidsuitvoering, het verband steeds zwakker wordt. De congruentie in aandacht voor beleidsthema's van kiezers en in coalitieakkoorden en troonredes is zwak (Van der Kouwe *et al.*, 2011). Desalniettemin blijkt uit eerder onderzoek van Thomson (1999) dat Nederlandse regeringspartijen er wel in slagen om een groot gedeelte van hun verkiezingsbeloftes om te zetten in regeringsbeleid. De manier waarop het partijmandaat wordt onderzocht, leidt aldus tot een verschillend oordeel over de werking van het representatieve systeem. Verder onderzoek zal daar meer duidelijkheid in moeten brengen, onder andere door de congruentie tussen de verschillende stappen in het beleidsproces (kiezers, verkiezingsprogramma's, parlementair gedrag, coalitieakkoorden, troonredes) op een systematische manier in kaart te brengen.

Ten aanzien van de gebruikte methode om partijposities te schatten, *Wordfish*, kan worden geconcludeerd dat deze met name geschikt lijkt te zijn om een breed perspectief op mandaatvervulling te bieden. De methode is bij uitstek geschikt voor die situaties waarin veel tekst beschikbaar is. De vraag of een specifieke verkiezingsbelofte is vertaald in parlementair gedrag kan aan de hand van deze methode echter niet worden beantwoord. Er zijn twee beperkingen waarmee rekening moet worden gehouden. Allereerst is de assumptie dat woordkeuze vooral afhankelijk is van de inhoudelijke boodschap in sommige gevallen problematisch. In deze analyse is bijvoorbeeld gecorrigeerd voor het feit dat de christelijke partijen er soms een afwijkend vocabulaire op nahielden, terwijl hun inhoudelijke positie niet altijd afweek van die van de andere partijen. Ten tweede kunnen in de vergelijking tussen de electorale en parlementaire arena alleen relatieve partijposities worden gebruikt; de methode is niet in staat om de twee posities op dezelfde schaal te meten. Op basis van deze gegevens kan dan ook moeilijk iets worden gezegd over verklaringen op het niveau van de individuele partij. Onderzoekers die gebruik willen maken van dit soort analysetechnieken doen er dan ook goed aan om precies na te gaan welke gegevens zij nodig hebben.

Noten

1. De auteur wil Rudy Andeweg, Bart-Jan Heine en Huib Pellikaan danken voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. De competitieruimte is niet noodzakelijkerwijs gelijk aan de ideologische ruimte, waarin alle ideologische tegenstellingen tussen partijen worden meegenomen.
3. Om het model te identificeren, wordt parameter α_0 op 0 gesteld en worden de partijposities ω gestandaardiseerd (Slapin & Proksch, 2008).
4. Hieraan is één categorie toegevoegd, namelijk Religie, Moreel en Medisch-Ethisch, vanwege het veelvuldige gebruik van dit soort onderwerpen, vooral door de kleine christelijke partijen.
5. Het aantal gevonden trefwoorden in een categorie is gedeeld door het natuurlijk logaritme van de lengte van de trefwoordenlijst voor die categorie.
6. Hierbij is in voorkomende gevallen tevens een correctie toegepast om te voorkomen dat *Wordfish* in plaats van verschillen tussen inhoudelijke posities van partijen verschillen in woordgebruik tussen jaren oppikt. Hiertoe zijn woorden die door alle partijen relatief vaker werden gebruikt in één bepaald jaar verwijderd (Louwerse, 2011a, pp. 212-216).
7. Dat betekent dat de ruimte ook gespiegeld of gedraaid kan worden zonder de betekenis van de afbeelding te veranderen. Om te interpretatie te vergemakkelijken, zijn de partijen die doorgaans als 'links' worden beschouwd steeds aan de linkerkant van de figuur geplaatst.
8. Overigens leidt toepassing van andere op woordfrequentie gebaseerde methoden zoals correspondentieanalyse of *Wordscores* (waarbij verkiezingsprogramma's als referentieteksten worden gebruikt) tot soortgelijke bevindingen.
9. Om de posities van deze partijen te schatten is, gezien het feit dat de partij zich vrijwel uitsluitend op ouderen richt, eerst een analyse gemaakt zonder de ouderenpartijen AOV en Unie 55+. Daarna is aan de partijen op basis van de reeds bepaalde woordparameters alsnog een positie toegedicht. Indien deze correctie niet wordt toegepast, is op vrijwel alle onderwerpen een tegenstelling te zien tussen de ouderenpartijen aan de ene kant en de overige partijen aan de andere kant.

Bibliografie

- Aarts, K. & Thomassen, J.J. (2008). Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006. *Acta Politica*, 43 (2-3), 203-234.
- Achen, C.H. (1978). Measuring Representation. *American Journal of Political Science*, 22 (3), 475-510.
- Andeweg, R.B. (2011). Approaching Perfect Policy Congruence: Measurement, Development and Relevance for Political Representation. In M. Rosema, B. Denters & K. Aarts (Eds.), *How Democracy Works* (pp. 39-52). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Andeweg, R.B. & Thomassen, J.J. (2011). Pathways to Party Unity: Sanctions, Loyalty, Homogeneity and Division of Labour in the Dutch Parliament. *Party Politics*, 17 (5), 655-672.
- Arditi, B. (2003). Populism, or, Politics at the Edges of Democracy. *Contemporary Politics*, 9 (1), 17-31.
- Bale, T., Green-Pedersen, C., Krouwel, A., Luther, K.R. & Sitter, N. (2010). If You Can't Beat Them, Join Them? Explaining Social Democratic Responses to the Challenge from the Populist Radical Right in Western Europe. *Political Studies*, 58 (3), 410-426.
- Benoit, K. & Laver, M.J. (2006). *Party Policy in Modern Democracies*. London: Routledge.
- Black, D. (1958). *The Theory of Committees and Elections*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Borg, I. & Groenen, P.J.F. (1997). *Modern Multidimensional Scaling*. Springer Series in Statistics. New York: Springer-Verlag.
- Bosmans, J. & Van Kessel, A. (2011). *Parlementaire geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Breeman, G., Lowery, D., Poppelaars, C., Resodihardjo, S.L., Timmermans, A. & de Vries, J. (2009). Political Attention in a Coalition System: Analysing Queen's Speeches in the Netherlands 1945-2007. *Acta Politica*, 44 (1), 1-27.
- Budge, I. (2001). Political Parties in Direct Democracy. In M. Mendelsohn & A. Parkin (Eds.), *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns* (pp. 47-66). Basingstoke/New York: Palgrave.
- De Lange, S.L. (2008). *From Pariah to Power: Explanations for the Government Participation of Radical Right-Wing Populist Parties in West European Parliamentary Democracies*. Dissertatie, Universiteit Antwerpen.
- Döring, H. (1995). Time as a Scarce Resource: Government Control of the Agenda. In H. Döring (Ed.), *Parliaments and Majority Rule in Western Europe* (pp. 223-246). Frankfurt: Campus Verlag.
- Esaïasson, P. & Holmberg, S. (1996). *Representation from the Above: Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Aldershot: Dartmouth.
- Fan, R.-E., Chang, K.-W., Hsieh, C.-J., Wang, X.-R. & Lin, C.-J. (2008). LIBLINEAR: A Library for Large Linear Classification. *Journal of Machine Learning Research*, 9, 1871-1874.

- Golder, M. & Stramski, J. (2010). Ideological Congruence and Electoral Institutions. *American Journal of Political Science*, 54 (1), 90-106.
- Katz, R.S. & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1 (1), 5-28.
- Katz, R.S. & Mair, P. (2009). The Cartel Party Thesis: A Restatement. *Perspectives on Politics*, 7 (4), 753-766.
- Keman, H. (2007). Experts and Manifestos: Different Sources – Same Results for Comparative Research? *Electoral Studies*, 26 (1), 76-89.
- Kirchheimer, O. (1966). The Transformation of the Western European Party Systems. In J. La Palombra & M. Weiner (Eds.), *Political Parties and Political Development* (pp. 177-200). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kitschelt, H. (2000). Citizens, Politicians, and Party Cartellization: Political Representation and State Failure in Post-Industrial Democracies. *European Journal of Political Research*, 37 (2), 149-179.
- Klingemann, H.-D., Hofferbert, R.I. & Budge, I. (1994). *Parties, Policies, and Democracy. Theoretical Lenses on Public Policy*. Boulder: Westview Press.
- Klingemann, H.-D., Volkens, A., Bara, J., Budge, I. & McDonald, M.D. (2006). *Mapping Policy Preferences II: Estimates for Parties, Electors, and Governments in Central and Eastern Europe, European Union and OECD 1990-2003*. Oxford: Oxford University Press.
- Koole, R. (1996). Cadre, Catch-All or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party. *Party Politics*, 2 (4), 507-523.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S. & Frey, T. (2006). Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*, 45 (6), 921-956.
- Krouwel, A. (2006). Party Models. In R. Katz & W. Crotty (Eds.), *Handbook of Party Politics* (pp. 249-269). SAGE Publications.
- Kruskal, J.B. & Wish, M. (1978). *Multidimensional Scaling*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Laver, M.J., Benoit, K. & Garry, J. (2003). Extracting Policy Positions from Political Texts Using Words as Data. *American Political Science Review*, 97 (2), 311-331.
- Lefkofridi, Z., Wagner, M. & Willmann, J. (2011). Left-Authoritarian Citizens in Europe: Seeking Policy Representation across Issue Dimensions? Paper gepresenteerd bij de 2011 ECPR Joint Sessions of Workshops. St. Gallen.
- Lijphart, A. (1968). *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.
- Lipset, S.M. & Rokkan, S. (1967). Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. In S.M. Lipset & S. Rokkan (Eds.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (pp. 1-67). New York, NY: Free Press.

- Louwerse, T. (2011a). *Political Parties and the Democratic Mandate: Comparing Collective Mandate Fulfilment in the United Kingdom and the Netherlands*. Dissertatie, Universiteit Leiden.
- Louwerse, T. (2011b). The Spatial Approach to the Party Mandate. *Parliamentary Affairs*, 64 (3), 425-447.
- Mair, P. (1997). *Party System Change: Approaches and Interpretations*. Oxford, New York: Clarendon Press, Oxford University Press.
- Mansbridge, J. (2003). Rethinking Representation. *American Political Science Review*, 97 (4), 514-528.
- Mansergh, L. & Thomson, R. (2007). Election Pledges, Party Competition, and Policy-making. *Comparative Politics*, 39 (3), 311-329.
- McDonald, M.D. & Budge, I. (2005). *Elections, Parties, Democracy: Conferring the Median Mandate*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Meguid, B.M. (2005). Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success. *American Political Science Review*, 99 (3), 347-359.
- Mudde, C. (2010). The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy. *West European Politics*, 33 (6), 1167-1186.
- Müller, W.C. (2000). Political Parties in Parliamentary Democracies: Making Delegation and Accountability Work. *European Journal of Political Research*, 37 (3), 309-333.
- Otjes, S. (2011). The Fortuyn Effect Revisited: How Did the LPF Affect the Dutch Parliamentary Party System? *Acta Politica*, 46 (4), 400-424.
- Panbianco, A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Pellikaan, H., Van der Meer, T. & De Lange, S.L. (2003). The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy. *Acta Politica*, 38 (1), 23-49.
- Petry, F. & Collette, B. (2009). Measuring How Political Parties Keep Their Promises. In L.M. Imbeau (Ed.), *Do They Walk Like They Talk?* (pp. 65-80). New York: Springer.
- Pitkin, H.F. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Powell, G.B. (2000). *Elections as Instruments of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Powell, G.B. (2009). The Ideological Congruence Controversy: The Impact of Alternative Measures, Data, and Time Periods on the Effects of Election Rules. *Comparative Political Studies*, 42 (12), 1475-1497.
- Proksch, S.-O. & Slapin, J.B. (2008). *WORDFISH: Scaling Software for Estimating Political Positions from Texts*, version 1. Edition.
- Proksch, S.-O. & Slapin, J.B. (2009). Position Taking in European Parliament Speeches. *British Journal of Political Science*, 40 (3), 587-611.

- Ranney, A. (1954). *The Doctrine of Responsible Party Government*. Urbana Illinois: University of Illinois Press, 1962 repr. Edition.
- Royed, T.J. (1996). Testing the Mandate Model in Britain and the United States: Evidence from the Reagan and Thatcher Eras. *British Journal of Political Science*, 26 (1), 45-80.
- Sani, G. & Sartori, G. (1984). Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies. In H. Daalder & P. Mair (Eds.), *Western European Party Systems: Continuity & Change* (pp. 307-340). London: SAGE Publications Inc.
- SGP (1972). *Punten van belang voor beleid*. Technical Report, SGP, Den Haag.
- Slapin, J.B. & Proksch, S.-O. (2008). A Scaling Model for Estimating Time-Series Party Positions from Texts. *American Journal of Political Science*, 52 (3), 705-722.
- Slapin, J.B. & Proksch, S.-O. (2009). How to Avoid Pitfalls in Statistical Analysis of Political Texts: The Case of Germany. *German Politics*, 18 (3), 323-344.
- Taggart, P.A. (2004). Populism and Representative Politics in Contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9 (3), 269-288.
- Thomassen, J.J. (1994). Empirical Research into Political Representation: Failing Democracy or Failing Models? In M.K. Jennings & T.E. Mann (Eds.), *Elections at Home and Abroad* (pp. 237-265). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Thomson, R. (1999). *The Party Mandate. Election Pledges and Government Actions in the Netherlands, 1986-1998*. PhD thesis, RUG /UU /KUN: ICS.
- Thomson, R. (2001). The Programme to Policy Linkage: The Fulfilment of Election Pledges on Socio-Economic Policy in the Netherlands, 1986-1998. *European Journal of Political Research*, 40 (2), 171-197.
- Van Biezen, I. (2004). Political Parties as Public Utilities. *Party Politics*, 10 (6), 701.
- Van der Brug, W. (1997). *Where's the Party? Voters' Perceptions of Party Positions*. PhD thesis, Amsterdam.
- Van der Brug, W., De Vries, C.E. & Van Spanje, J. (2011). Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? In R.B. Andeweg & J.J. Thomassen (Eds.), *Democratie doorgelicht* (pp. 283-300). Leiden: Leiden University Press.
- Van der Brug, W. & Van Spanje, J. (2009). Immigration, Europe and the 'New' Cultural Dimension. *European Journal of Political Research*, 48 (3), 309-334.
- Van der Kolk, H. & Aarts, K. (2011). Verschillen Nederlandse politieke partijen in de ogen van de kiezers? In R.B. Andeweg & J.J. Thomassen (Eds.), *Democratie doorgelicht* (pp. 267-282). Leiden: Leiden University Press.
- Van der Kouwe, E., Pennings, P. & Keman, H. (2011). Tussen mandaat en resultaat: problemen in de vertegenwoordigende democratie? In R.B. Andeweg & J.J. Thomassen (Eds.), *Democratie doorgelicht* (pp. 351-368). Leiden: Leiden University Press.
- Van der Land, M. (2003). *Tussen ideaal en illusie*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Van der Meer, T., Van Elsas, E., Lubbe, R. & Van der Brug, W. (2012). *Kieskeurige Kiezers: Een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Universiteit van Amsterdam.

- Vliegthart, A., Van den Hout, J. & Van Raak, R. (2011). *Nog meer gebroken beloften van Geert Wilders. De politieke keuzes van de PVV, januari 2011-juli 2011*. Wetenschappelijk Bureau van de SP.
- Voerman, G. & Van Schuur, W.H. (2011). De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010). In R.B. Andeweg & J.J. Thomassen (Eds.), *Democratie doorgelicht* (pp. 203-220). Leiden: Leiden University Press.